

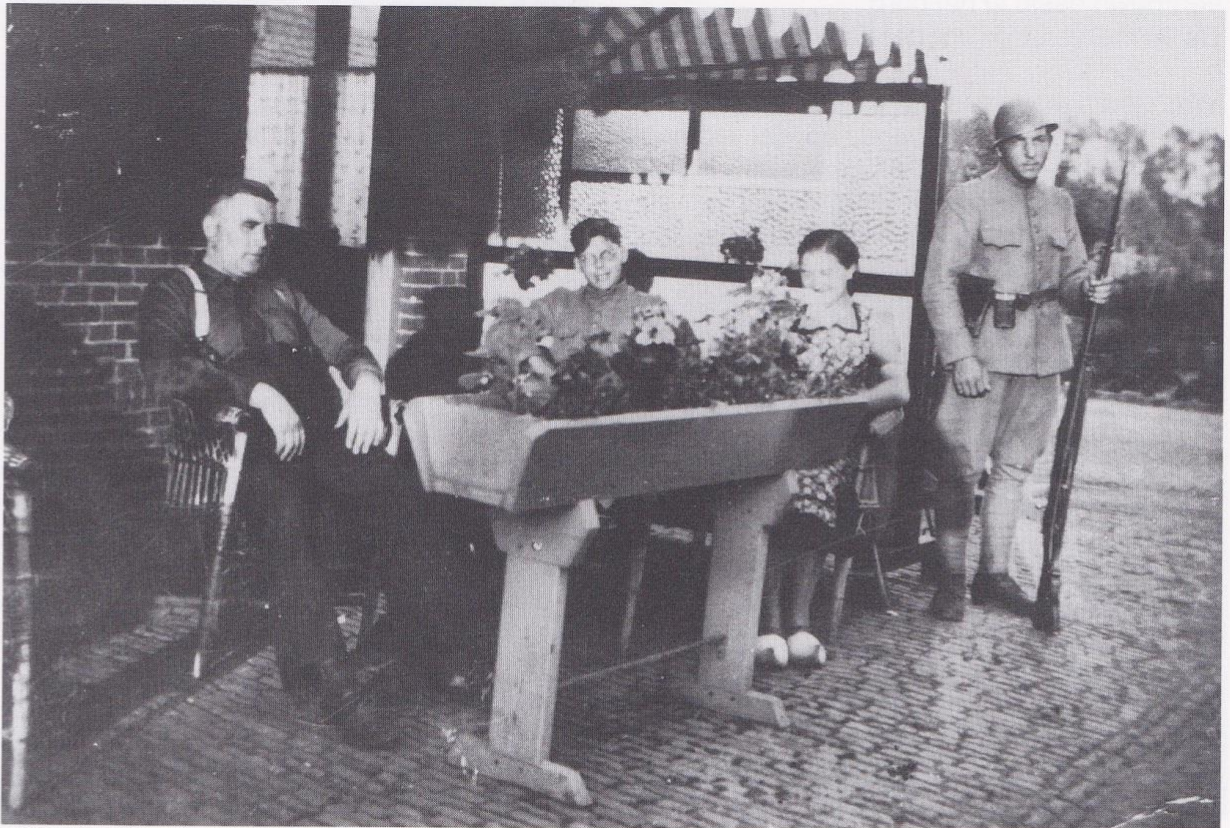
V. De oorlogsjaren

De gebeurtenissen gedurende de oorlogsjaren in Twente zijn in verschillende boeken reeds uitvoerig beschreven. Het is niet de bedoeling deze gebeurtenissen hier in een nieuw daglicht te plaatsen. Waar het nodig was, rond voorvallen in Enter, wat algemene informatie te geven hebben we dankbaar gebruik gemaakt van deze boeken.

Tijdens het verzamelen van de informatie voor dit hoofdstuk bleek al gauw dat we niet veel langer hadden moeten wachten. Mensen die aan het begin van de oorlog twintig jaar waren zijn nu de zeventig gepasseerd. Herinneringen waren vervaagd. Wat waren maar weinig mensen op de hoogte van de ware toedracht van wat tijdens de oorlogsjaren was gebeurd. Dat

kwam natuurlijk ook wel omdat er over alles wat met de illegaliteit te maken had zo weinig mogelijk gepraat werd in de oorlog. Omdat Enter de eerste vier oorlogsjaren geen Duitse bezetting heeft gehad valt er over die periode niet zoveel te vertellen. Omdat de ruimte beperkt is moeten we ons bepalen tot een aantal gebeurtenissen tijdens de oorlog. Bijv. de Duitse doortocht op de eerste oorlogsdag, wat gebeurde er met de Joden, een aantal dingen rond het verzet en de laatste week van de oorlog.

We hebben er naar gestreefd alles zo waarheidsgetrouw mogelijk weer te geven. Waar twijfel was zijn twee of drie ooggetuigen geraadpleegd. Toch blijven het gebeurtenissen

De familie Roetgerink met twee ingekwartierde Nederlandse militairen vlak voor de oorlog. (Foto mej. M. Roetgerink, Enter).

van vijftig jaar geleden en kan het geheugen van onze informanten op onderdelen gefaald hebben.

9 mei 1940

Zowel de radio als de couranten berichten over de steeds groter wordende oorlogsdreiging. Veel jongens en mannen uit Enter zijn opgeroepen voor actieve militaire dienst en zitten verspreid over heel Nederland.

Ouders, echtgenotes en verloofdes maken zich ongerust.

In het gebied van Enter en Wierden liggen ook Nederlandse troepen. Deze zgn. objectcompagnieën van het 5e en 9e grensbataljon hadden als taak in geval van oorlog de opmars van de vijand te vertragen. Hiertoe zouden alle bruggen over het Twentekanaal, zijtak Almelo, en de Regge, opgeblazen worden en her en der wegversperringen opgericht worden.

Een compagniescommandant, de kapitein Dreierink, had een kantoor boven hotel-café Koenderink "De Adelaar" in Enter. De soldaten van deze compagnie zijn op diverse plaatsen in Enter ingekwartierd en zijn reeds een vertrouwd beeld in het dorp.

De 9e mei verstrijkt zonder dat er iets gebeurt.

Wat men niet weet is dat aan de andere kant van de grens, in Duitsland, op dat moment 17.500 man van de 227e infanteriedivisie van het 10e legerkorps onder commando van generaal Zickwolff gereed staan voor het die nacht verwachte sein voor de aanval op Nederland.

Als versterking is nog aan die divisie toegevoegd het SS-regiment Leibstandarte "Adolf Hitler", onder commando van SS-führer Sepp Dietrich, voormalig slager uit Beieren.

Deze SS-brigade telt 3.300 man, is een elite-eenheid en volledig gemotoriseerd.

In Enter gaat iedereen ter ruste met meer of minder bange voorvoelens.

In de nacht van 9 op 10 mei ontvangen de Duitse troepen aan de grens het codewoord Danzig. De aanval op Nederland gaat definitief door. Om twintig over drie geven de aan de grens gelegerde Nederlandse troepen door dat Duitse troepen de grens overschreden hebben. Nu treedt een van te voren geplande

procedure in werking. In Hengelo is een geheime zender genstalleerd, die in geval van grensoverschrijding van Duitse troepen het bericht "Storm uit het Noorden" zou uitzenden naar het Bataljonshoofdkwartier. Om 3.45 uur wordt dit bericht in hotel Vosman in Holten, waar het hoofdkwartier van het 5e grensbataljon is gevestigd, ontvangen. Om 4.18 uur wordt aan de objectcompagnien doorgegeven de bruggen te laten springen en andere vernielingen aan te richten, alsmede wegversperringen op te richten. De oorlog is begonnen.

10 mei 1940

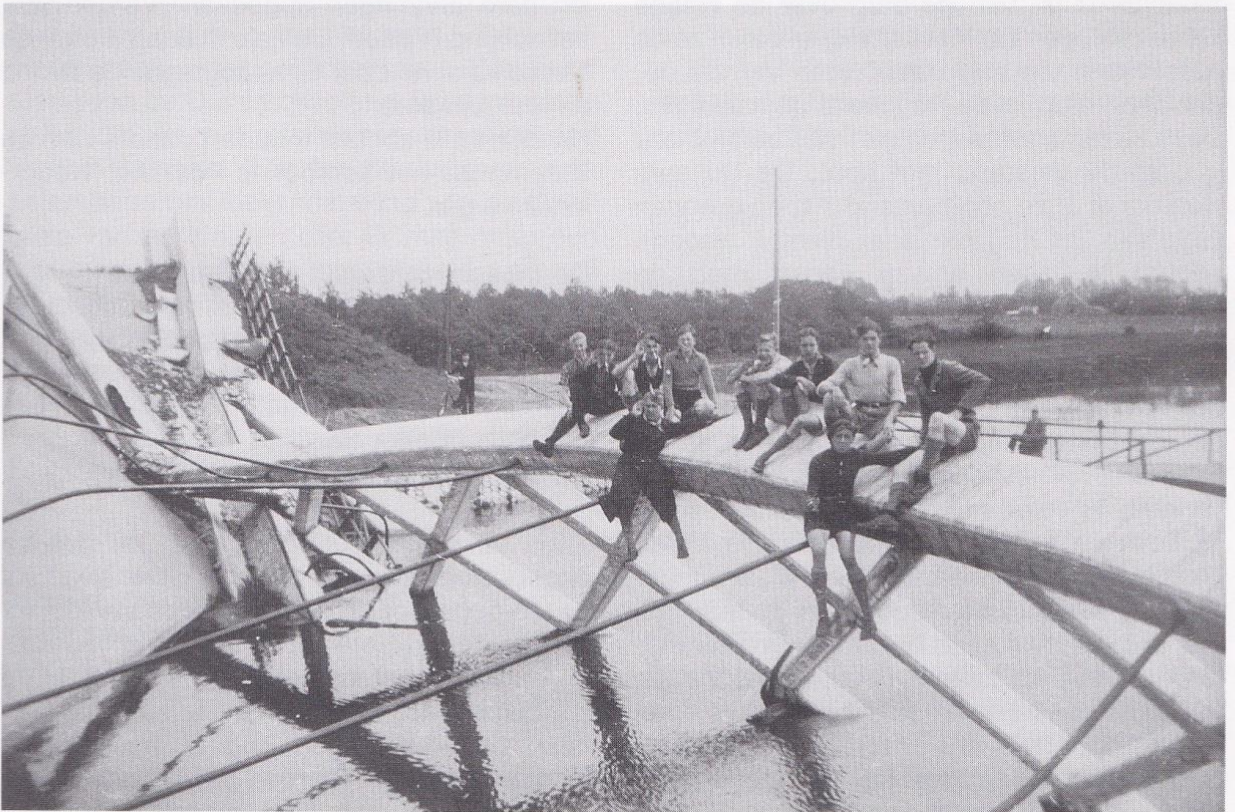
In de vroege ochtend van de 10e mei 1940 worden veel Entenaren gewekt door de doffe dreunen waarmee de bruggen over het Twentekanaal en de Regge de lucht invliegen. In het centrum van Enter is er dan al grote bedrijvigheid, want het compagnieshoofdkwartier in hotel Koenderink wordt ontmanteld en gereed gemaakt voor de terugtocht over de IJssel. De eenheden, die de bruggen hebben opgeblazen, trekken terug op Enter en verzamelen zich.

Bij de Exosebrug over de Regge had het daar gelegerde detachement geen bericht ontvangen de brug op te blazen. Ongeduldig wacht men. Ten einde raad stuurt sergeant Gravenmaker soldaat Blom naar Enter om instructies. Als Blom in Enter komt zijn alle militairen reeds vertrokken, het hoofdkwartier is verlaten.

Soldaat Blom peddelt gehaast terug naar de Exose brug en brengt verslag uit aan de sergeant. Het groepje is hoogst verontwaardigd dat de compagnie hen geen bericht heeft gestuurd. Ze voelen zich danig in de steek gelaten. Voor sergeant Gravenmaker is de zaak duidelijk. De brug moet zo snel mogelijk de lucht in. Enige tijd later is in Enter alsnog de dreun hoorbaar als de Exose brug opgeblazen wordt. Dat het tolhuisje hierbij zware schade oploopt, was niet voorzien. Het groepje soldaten springt op de fiets en vertrekt richting Holten, waar het bataljonshoofdkwartier is. Ook hier is iedereen reeds vertrokken en het gevoel van in de steek gelaten te zijn wordt steeds sterker. Uiteindelijk zullen ze pas over de IJssel hun onderdeel terugvinden, waarbij ze nog veel geluk hebben dat ze uit handen van de Duitsers blijven die op dat moment met

Soldaten van het bewakingsdetachement bij de brug over de Regge bij Exo, 1940. (Foto: C.B. Cornelissen, Wierden - collectie Altena).

De op 10-5-1940 opgeblazen brug over het Twentekanaal, zijtak Akmelo in de weg Enter-Bornerbroek. (Foto: C.B. Cornelissen, Wierden - collectie Altena).

een pantsertrain de IJssel reeds bereikt hebben.

In Enter is iedereen ondertussen wakker. De vele vliegtuigen, die in de nacht over zijn gekomen, en de knallen van de opgeblazen bruggen maken duidelijk dat het dit keer ernst is. Wat niemand weet is dat de Duitsers al vlak bij Enter zijn. Om 7 uur 's ochtends nadert de voorhoedecompanie van de "SS-Leibstandarte Adolf Hitler" Bornerbroek en slaat hier af richting Enter. Deze voorhoede-eenheid bestaat uit pantserverkenningswagens, motorrijders, vrachtwagens, wagens met infanteristen en motoren met zijspan met machinegeweren. Tot woede van de bevelhebber van de eenheid, Sepp Dietrich, is de brug over het Twentekanaal opgeblazen. Na een inspectie blijkt dat ook de andere bruggen over het kanaal, zowel richting Almelo als Goor, zijn opgeblazen. Met provisorische middelen zijn er al gauw soldaten overgezet die over de Bornerbroekseweg richting Enter gaan. Aan weerszijden van de straat rukken ze voorzichtig op. Dit zijn de eerste Duitsers waarmee de mensen die langs de Bornerbroekseweg wonen kennis maken. Als ze in de buurt van de brug over de Regge komen stoppen ze. Met verrekijkers zien ze de kazematten die aan weerszijden van de opgeblazen brug in de Reggewal gemaakt zijn. Deze kazematten waren niet van beton maar van aarde versterkt met hout. De Duitsers weten niet of ze nog bemand zijn en dwingen Gerritsen ('n Pol) die daar dichtbij woonde voorop te lopen en zo nadert men de Reggebrug. Alle Nederlandse soldaten zijn echter al lang weg. Nadat de Duitsers de vernielde brug bekeken hebben trekken ze terug om verslag uit te brengen. Ondertussen hebben de Duitsers ook kans gezien een aantal motoren over het kanaal te zetten. Een nieuwe verkenning volgt, nu over de Entelerweg, de Ypeloweg op richting "Keursbrug" over de Regge. Deze brug was ook opgeblazen maar de waterstand in de Regge was zo laag dat met enige eenvoudige hulpmiddelen hier motoren zo over te zetten waren. Tegen negen uur zien de Enternaren de eerste motoren met zijspan door het dorp daveren. De soldaten, gestoken in camouflagepakken met motorbrillen op en met een vervaarlijke mitrailleur op de zijspan gemonteerd maken niet bepaald een vriendelijke indruk. Omstreeks het mid-

daguur hebben de Duitsers zowel over het kanaal, als over de Regge bij de Keurs een overgang gelegd, die geschikt is voor alle voertuigen van de grote kolonne, die zal volgen. Nu volgt een onafzienbare kolonne voertuigen. Over de Bornerbroekseweg, de Entelerweg en de Ypeloweg komen ze bij winkelier Saaltink op de Dorpsstraat en rijden richting Brandput, waar ze rechtsaf richting Rijssen gaan. Omdat op de kaarten die de Duitsers hadden nog de spoorlijn was aangegeven die tot 1935 door Enter liep, vroegen ze waar de "Eisenbahn" was. "Verderop" wezen de mensen aan de Rijssenseweg, daar was 's winters immers de "ijsbaan".

De Enternaren aanschouwen somber de indrukwekkende militaire uitrusting van de Duitsers. Op de Rijssenseweg is de brug over de Elsgraven ook opgeblazen en de Duitsers slaan hier rechts af de Achteresweg in. Aangekomen bij het kruispunt met de Witmoesdijk aarzelt men even. Van de kleine pauze wordt gebruik gemaakt om bij een boerderij wat te drinken. Het water, dat uit de put komt, vertrouwen de Duitsers niet en de familie moet het eerst drinken om te tonen dat het niet vergiftigd is. Hiermee hadden de Duitsers in Polen nare ervaringen opgedaan. Verder gaat het richting Rijssen. De hele middag dreunt de Duitse kolonne door Enter tot tegen de avond de rust terugkeert.

Na dit eerste contact met de Duitsers zien de Enternaren het somber in voor het Nederlandse leger.

De meeste zorg gaat echter uit naar de jongens uit Enter, die elders in den lande misschien al in gevecht zijn met de Duitsers. Het worden spannende dagen.

Na de capitulatie

Toen de eerste oorlogsdag de Duitsers de opgeblazen bruggen van het Twentekanaal waren gepasseerd, reed een zoon van dokter Van Zanten uit Enter uit nieuwsgierigheid naar de brug over het kanaal in Bornebroek. In de overhaast door de Nederlandse soldaten verlaten barakken lagen nog diverse Nederlandse uniformen. Hij reed daarop naar Wierden en vroeg aan burgemeester Van den Berg: "Kan dat zo maar blijven liggen?" "Daar heb ik niets mee te maken, ik weet van niets,"

antwoordde de burgemeester. Voor alle zekerheid heeft Rits van Zanten toen maar een blik benzine meegenomen en alle uniformen bij de Leemslagen-, de Bornebroekse- en de Deldenerbroeksebrug verbrand om misbruik door de Duitsers te voorkomen.

Na de capitulatie op 10 mei druppelen geleidelijk de berichten binnen over de Enterse militairen. Twee gezinnen moeten een droeve tijding verwerken. B.A. Brandriet, 34 jaar, is één van de gesneuvelden op 13 mei op de Grebbeberg. Hij diende bij een compagnie zware mitrailleurs. Bij Bergen op Zoom wordt G.J. Puppels op 12 mei bij een bombardement door een bombscherf getroffen en raakt zwaar gewond. Op 24 mei overlijdt hij in Rozendaal. Op 18 juni 1940 wordt hij in Enter begraven. Verschillende Enterse soldaten worden in krijgsgevangenschap afgevoerd naar Duitsland, waar de meesten in kampen in Oost Pruisen en Pommeren worden geïnterneerd. De behandeling is zeer slecht.

Dit heeft gelukkig niet lang geduurd. Om het Nederlandse volk gunstig te stemmen besluit Hitler op 30 mei alle Nederlandse krijgsgevangenen vrij te laten. In de zomer van 1940 is iedereen weer thuis en geleidelijk aan herneemt het leven zijn normale gang in Enter. Enter krijgt gelukkig geen bezetting. De pessimisten hebben niet gelijk gekregen. Wat Enter merkt van de Duitse bezetting zijn de maatregelen die via het gemeentebestuur bekend worden gemaakt. Eén van de eerste maatregelen betreft de bekendmaking van de distributie van benzine en olie. Er mag maar een kwart van de normale hoeveelheid geleverd worden. Al op 16 mei 1940 gaat dit in, evenals de verduisteringsmaatregelen.

Een week later, op 21 mei 1940, moet het gemeentebestuur al opgeven welke lokaliteiten in Enter geschikt zijn voor inkwartiering van Duitse soldaten en voor de stalling van paarden.

De opgave van Enter omvat:

inkwartiering manschappen:

Stationsgebouw Enter	- 80 mannen
Toneelzaal Roetgerink	- 25 mannen
Gebouw van Chr. Belangen ('t lokaal)	- 50 mannen
Zaal Café Koenderink	- 20 mannen

stalling van paarden:

Café Roetgerink	- 6 paarden
W. Zwiers	- 6 paarden
J. Oremus	- 6 paarden.

Op 23 mei wordt het verboden in openbare gelegenheden het Nederlandse volkslied te spelen of te zingen.

Op 17 juni komt de distributie van brood, 2.000 gram per week. In juli en augustus gevolgd door de distributie van boter, margarine, spijsvetten en spijsolie. Per persoon 250 gram boter, margarine of vet per week. Kinderen beneden de 5 jaar de helft. Ook de textiel gaat op de bon.

Op 1 oktober 1940 wordt het beruchte "Ausweis" verplicht. De greep op de samenleving van de Duitse bezetter wordt langzaam vaster.

De Joodse inwoners van Enter zullen de eersten zijn die het ware gezicht van de Duitse bezetter te zien krijgen.

De Joden in de Enterse samenleving

Historie

Voor we de dramatische gebeurtenissen rond het Joodse bevolkingsdeel in Enter in de oorlog verder beschrijven, nemen we even een duik in de historie.

Voor 1900 woonden weinig Joden in Enter. De eerste aanduiding vinden we in een register van "nieuwe getimmertens" die hier tussen 1682 en 1749 verrezen zijn. Hierin vinden we vermeld dat David "De Jode" zijnde arm een "hutte" heeft gebouwd in Enter.

De volkstelling van 1748 verschaft wat meer informatie. In dat jaar vinden we hier - "het huysjen van David de Jode en vrouw Sibelle Meijers met de kinderen Sara, Eefken, Manne, Vaes en Meijer"

- "het huys van Leyser Arons en vrouw Hinderina Abrams"

- "Lefes de Jode".

Rond 1800 zijn ze blijkbaar weer weggetrokken, want de volkstelling van 1795 vermeldt geen Joodse inwoners van Enter. Rijssen, waar een grotere Joodse gemeenschap was, oefende waarschijnlijk een grote aantrekkingskracht uit.

Vooral in het begin van de negentiende eeuw hebben er wel weer wat Joden in Enter gewoond, maar die zijn successievelijk ook weer naar Rijssen vertrokken.

Izak Samuel

In 1880 is de situatie in ieder geval zo dat we in

het bevolkingsregister in Enter als enige Jood aantreffen Izak Samuel, koopman wonend aan de Dorpsstraat nummer 1120.

Izak Samuel is de stamvader van alle Samuels die ruim 70 jaar in Enter gewoond hebben. In 1844 geboren in Rijssen, trouwt hij op 21 januari 1875 in Rijssen met Clara Meijler, dochter van koopman Levy Meijler uit Vriezenveen. Kort na hun trouwen verhuizen ze naar Enter, waar ze eerst op verschillende adressen wonen, o.a. in het pand waar later Bolscher een boterfabriekje zou beginnen en Ten Dam een fietsenzaak had. In 1883 kopen ze het pand Dorpsstraat 1091, gelegen tussen de panden van, later, winkelier Mekenkamp (Pop'n mans) en Hein Waanders.

Uit het huwelijk met Clara Meijler worden 6 kinderen geboren, t.w.:

- Aron Samuel op 10-05-1877
(gest. 28-08-1877)
- Aron Samuel (Samke) op 29-05-1879
- Benjamin (de Bije) op 08-02-1881
- Betje (de Bette) op 12-02-1884
- Marcus (de Marre) op 16-07-1885
- Levy (de June) op 03-12-1887

Op 15 oktober 1895 overlijdt Clara Meijler op 44 jarige leeftijd.

Op 7 december 1903 overlijdt Izak Samuel op 61 jarige leeftijd.

De vijf kinderen, in de leeftijd van 16, 18, 19, 22 en 24 jaar, moeten het in 1903 verder alleen zien te rooien.

Geheel onbemiddeld blijven ze niet achter, want naast de woning die ze bewonen, erven ze nog een woning in Rijssen (kadastraal nummer sectie B 2860 en 2861) en verschillende schuldbrieven van leningen, die Izak Samuel aan anderen had verstrekt.

In 1904 kopen ze van Arend Jan Koenderink (Zwengejan) gezamenlijk het pand sectie E 4083. Dit pand is schuin achter hun woning gelegen aan het vroegere verbindingsstraatje tussen de Dorpsstraat en de Hogebrink.

In 1907 kopen ze van Derk Japink, schipper, het pand Dorpsstraat 16, dat ze in 1909 weer doorverkopen aan Berend Jan Mennegat, kleermaker. Dit is het huis waar "Tuut'n-beernd" zijn kleermakerij had.

Het beroep van de meeste Entenaren in die tijd, n.l. klompenmaker, lag niet in hun aard. De oudste drie zoons trekken naar Duitsland, waar ze in Dortmund als kippenslachter werk

vinden. Hier zal Marcus zijn vrouw vinden. Eind 1908 komen ze terug in Enter.

Van ieder der 5 kinderen zullen we in grote lijnen de levensgeschiedenis volgen tot de Tweede Wereldoorlog. Ook van de andere Joodse families, die in Enter gewoond hebben, zullen we de gegevens vermelden waar we over beschikken.

Aron Samuel (Samke)

Sam was de oudste zoon van de familie Samuel, geboren 29 mei 1879. Een eerder geboren zoon, ook Aron Samuel geheten, was ruim drie maanden na de geboorte overleden. Begin 1900 is hij met zijn broers Benjamin en Marcus een aantal jaren als kippenslachter werkzaam geweest in Dortmund. Na terugkomst in Enter is hij o.a. werkzaam in de door zijn broer Marcus begonnen kippenslachterij. In 1916 trouwt hij met Esther Bamberg uit Scheemda (Gr.). Op 12 februari 1917 wordt dochter Clara Anna geboren en op 31 maart 1920 Anna. In 1921, na veel aandringen van zijn zwager Nathans uit Oberhausen vertrekt het gezin naar Duitsland. Het pand Dorpsstraat 34 waarvan Sam intussen enig eigenaar was verkoopt hij aan Hermannus Mekenkamp. In Oberhausen krijgt Aron in een fabriek van Krupp een goede baan als afdelingschef. Hier zullen ze tien jaar blijven en een redelijke welstand bereiken. In Oberhausen raken ze ook in contact met andere Nederlanders die daar werken. De vrouw van Aron biedt aan voor hen te koken. Dit bevalt zo goed dat op het laatst zowat dertig mensen tussen de middag bij hen eten en een niet onaardige bijverdiende werd. In 1931 stelt Esther voor het verdiende geld te investeren in de aankoop van een winkel. De crisisjaren waren intussen ook in Duitsland aangebroken. Aron wou echter liever terug gaan naar Enter. De beslissing werd even uitgesteld. Toen gebeurde een ramp. Van de een op de andere dag is het geld niets meer waard. Het zuur verdiende kapitaal van de familie Samuel is door de geldontwaardiging in één keer waardeloos geworden. De geestelijke schok die dit bij Aron teweeg brengt is hij nooit weer te boven gekomen. Berooid komen ze in de loop van 1931 in Enter aan, waar ze in eerste instantie in de Dorpsstraat naast "wildenhendrieks" een onderkomen vinden. Omdat er toch weer brood op de plank moest komen pakt Sam van alles aan. Hij vent met textiel "'n pak", hij werkt in de

Ca. 1920: Aron (Samke) Samuel, zijn vrouw Esther Bamberg en dochter Clara voor hun huis Dorpsstraat 84. Op het bordje aan het huis staat: "Gebr. Samuel - slagers". (Foto: mevr. A. de Leeuw, Apeldoorn).

Benjamin (De Bij) Samuel, Els van Zuiden en haar broer Sjaak. (Foto: mevr. Van Hoorn, Enter).

kippenslachterij van zijn broer Marcus. Lichamelijk en geestelijk gaat Sam achteruit. De kinderen Clara en Anna (Annie) hebben intussen werk gevonden bij Bendien in Almelo als naaister en controleuse. Esther is een goede coupeuse en verdient met kleding maken het nodige extra geld. Ze zijn daarna nog verhuisd naar Dorpsstraat 134, een dubbel huis waar aan de andere kant Benjamin Samuel en Betje van Hoorn woonden met de twee kinderen van Betje. De ene helft konden ze huren. Enkele jaren voor de oorlog huren ze samen met het gezin van Levij Samuel het pand waar nu kapper "'n Kuup" woont. Dit was ook een dubbel pand dat eigendom was van Ter Steege die er naast woonde.

Benjamin Samuel (De Bij)

Hij werd geboren op 8-2-1881. Evenals Aron is hij een jaar of 6 werkzaam geweest als kippenslachter in Duitsland, in Dortmund. In 1908 kwam hij terug in Enter. Samen met zijn broer Levy (De June) begonnen ze in vee te handelen. Hij woont dan samen met broers Levy en Aron en zuster Betje in het pand Dorpsstraat 34.

In 1914 trouwt Betje en vertrekt naar Groningen. Als in 1917 Aron trouwt, wordt er wat geschoven met het woningbezit. Het pand Dorpsstraat 34 wordt eigendom van Sam en zijn vrouw en het pand achter hen op de Hoge Brink, dat tot dusverre gezamenlijk bezit was, wordt eigendom van Benjamin en Levy. Het pandje op de Hoge Brink hebben ze zelf nooit bewoond. Als in 1918 Levy (De June) ook trouwt wordt het te vol aan de Dorpsstraat. Sam en zijn vrouw en Benjamin blijven er wonen en Levy en echtgenote huren een woning aan de Rijssenseweg, tegenover het doktershuis.

Benjamin is dan nog de enige vrijgezel uit het gezin Samuel. In 1919 overlijdt de man van Betje, die in Groningen, in 't Zandt woonde. Ze hebben intussen twee kinderen. Betje ziet het in Groningen alleen niet zitten en in overleg komt ze terug naar Enter. Ze koopt van haar broer Marcus het pand Dorpsstraat 134. De afspraak wordt gemaakt dat Benjamin bij haar in gaat wonen. Zij zorgt voor onderdak en verzorging en Benjamin voor onderhoud van haar en de kinderen.

De Bij en De June worden een vertrouwde verschijning in Enter. Iedere week werden er wel een paar "beestjes" verhandeld. Het wa-

*Aron (Sam) Samuel en zijn vrouw Esther Bamberg.
(Foto: mevr. A. de Leeuw, Apeldoorn).*

ren gewiekste handelaren. Het oordeel over de mensen in agrarisch Enter is dan ook sterk gekleurd door de meer of minder gunstige afloop van vroegere handelstransakties.

Op de Rijssense veemarkt verkoopt de June een keer een koe die pas gekalfd had. De boer die de koe koopt vraagt "gif e good?" (hij bedoelde of de koe goed melk gaf). De June antwoordde: "doa zaste diej nog oaver verwôndern". Enige dagen later komt de boer klagen dat de koe helemaal geen melk geeft. De June zei tegen de man: "Ik har oe toch ezeg daj oe deroaver zoln verwôndern".

Marcus (De Marre)

Marcus was de 3e zoon in het gezin Samuel, geboren op 16 juli 1885. In zijn jeugd is hij samen met Sam en De Bij in Dortmund als kippenslachter werkzaam geweest.

In 1908 leert hij daar Karola Salmagne kennen, die op 2 mei 1886 in Neuss geboren is. Op 15 november 1908 trouwen ze in Dortmund. Hierna keren ze terug naar Enter. Marcus begint een kippenslachterij in het pand Dorpsstraat 146, dat hij voor f 1,00 per week kan huren. Uit het huwelijk van Marcus Samuel en Karola Salmagne worden drie kinderen geboren, n.l. Izak (Ies) op 26-8-1909, Rosalie Clara (Roos) op 25-6-1913 en Emiel op 21-7-1920.

Marcus Samuel boert goed, want in 1918 koopt hij het pand Dorpsstraat 134, dat hij tot dusver gehuurd heeft. Een jaar later, in 1919, koopt hij van G. Kamphuis (kleermaker) het pand Dorpsstraat 146. Kamphuis had dat in 1899 van Johannes van Wijngaarden gekocht. Als Marcus' echtgenote gedurende de Eerste Wereldoorlog 1914-1918 op familiebezoek wil in Duitsland, is daarvoor een indrukwekkend

Marcus (De Matte) Samuel en zijn vrouw Carola Salagne. (Foto: familie Frank, Epe).

document nodig. Een verklaring op folioformaat van het Ministerie van Buitenlandse Zaken, mede-ondertekend door de Commissaris van de Koningin in Overijssel en de Burgemeester van de gemeente Wierden en de Kaiserliche Vize-Konzul van Duitsland. Eén en ander is nodig om "den freien Eintritt und Austritt in das Reichsgebiet" te garanderen.

In 1917 gaat Marcus een compagnonschap aan met zijn zwager Nathan. Dit wordt geen succes en loopt tenslotte uit op een faillissement. Zijn broers springen financieel bij. Later begint deze Nathan een poelierszaak in Amsterdam. Marcus zet de zaak alleen voort. Op 7 oktober 1932 overlijdt zijn vrouw. Dochter Rosalie (Roos) trouwt op 15 september 1935 met Simon Frank, een veehandelaar geboren in Groenlo en wonend in Epe.

In januari 1936 trouwt Marcus voor de 2e keer, met Gertrud Leichtentritt-Grünwald. Zij was weduwe en had één dochter, Erna. Gertrud Grünwald was geboren in Beveringen (Dld.) op 15 augustus 1894.

Zoon Ies was ook in de zaak werkzaam. Het meeste werd geëxporteerd naar Duitsland, maar ook Italië en Engeland waren wel afzetgebieden. Toen de ganzenhandel nog bloeide, voor de Eerste Wereldoorlog, werd er door

Marcus ook druk in gehandeld. Ies trouwt in 1939 met Lena Gesina Rosendaal uit Goor. Vlak voor de Tweede Wereldoorlog wordt Ies op een zakenreis in Hamburg door de Nazi's gearresteerd. Door bemoeienissen van enkele Enternaren komt hij weer vrij. Vier jaar later zou hij opnieuw in handen van de Duitsers vallen, nu echter met fatale afloop.

Levy Samuel (De June)

Levy was de jongste zoon uit het gezin Samuel, geboren op 3 december 1887. Als zijn drie oudste broers in Duitsland werken, blijft hij bij zijn zuster Betje in Enter. Het handelen zit ook hem in het bloed en op jeugdige leeftijd al zit hij in de veehandel.

Op 10 mei 1918 trouwt hij met Sophia Saartje Zwarts, die op 16 juni 1894 in Raalte geboren was. Omdat er toch wat centjes op tafel moesten komen, wordt het pand op de Hoge Brink (E 4083) in 1918 verkocht aan Mannes Waanders, spoorwegbeambte.

Levy en Fie, zoals ze genoemd werden, gaan wonen in een gehuurd pand aan de Rijssenseweg, tegenover het doktershuis. Samen met broer Benjamin zit hij in de veehandel. Bij die veehandel moeten we ons geen al te grote voorstellingen maken. Het ging meestal om

enkele koeien per week, die op de markt in Rijssen verkocht werden.

Levy en Fie hadden twee kinderen: Izak (Ies), geboren 7 maart 1919 en Dina, geboren 7 maart 1924.

Later is Levy verhuisd naar het pand Dorpsstraat 86, dat nu onderdeel is van het pand van Roetgerink radio/tv. Vlak voor de oorlog woonde ze samen met Aron (Sam) aan de Dorpsstraat waar nu kapsalon "n Kuup" gevestigd is.

De familie Van Hoorn

Betje (De Bette) was de enige dochter in het gezin Samuel, geboren op 12 februari 1884. Toen haar moeder in 1895 overleed, moest zij al jong de huishoudelijke taak in het gezin overnemen.

In 1914 trouwt ze met Abraham van Hoorn en vertrekt naar 't Zandt in Groningen, waar Van Hoorn samen met zijn broers een slagerij annex veehandel heeft. Abraham van Hoorn is geboren in Bierum (Gr.) op 18 februari 1881.

In 't Zandt worden twee kinderen geboren: Emanuel (Mannie) op 18 april 1918 en Clara op 10 april 1915.

Abraham van Hoorn overlijdt na een ziekte op

Levy (de June) Samuel. (Foto: mevr. E. van Hoorn, Enter).

Betje (De Bette) van Hoorn-Samuel met haar kleindochter Ali (dochter van Clara van Hoorn) 10 augustus 1941. (Foto: mevr. E. van Hoorn, Enter).

23 juni 1919.

Betje besluit met de twee kinderen terug te keren naar Enter. Broer Marcus zorgt voor onderdak en koopt het pand Dorpsstraat 134. Later, als de boedelscheiding in Groningen geregeld is, koopt Betje het pand van Marcus. Benjamin trekt bij haar in en neemt de taak op zich voor het levensonderhoud te zorgen van Betje en de kinderen. Als Mannie ouder wordt, worden hem door Benjamin de beginselen van de veehandel bijgebracht. Na enkele minder geslaagde transacties besluit Mannie hierin niet verder te gaan. Hij wordt bakkersknecht en werkt o.a. bij bakker Van Nes en "Tôôn Jan". Clara is voor de oorlog reeds getrouwd en uit Enter vertrokken.

De familie Spanjar

Hartog Spanjar, geboren in Rijssen op 12 november 1887, was de zoon van Israël Spanjar die vrachtrijder van beroep was en woonde aan de Huttenwal in Rijssen. Het gezin van Israël Spanjar telde 8 kinderen waarvan niemand de Nazitijd overleefd heeft. Hartog Spanjar leerde zijn vrouw in Enter kennen. Bertha Salmagne uit Dortmund was op bezoek bij haar zuster in Enter toen ze Hartog ontmoette. Op 30 augustus 1911 zijn ze in Dortmund getrouwd. Hierna vestigden ze zich in Holten waar hun zoon Israël (Hans) op 15 juli 1912 geboren werd. De slagerij die ze in Holten hadden liep niet zo best zodat ze eind 1912 naar Dortmund vertrokken waar de dochter Hildegard Esther (Hilde) op 10 december 1913 geboren werd. Toen de Eerste Wereldoorlog uitbrak zijn ze naar Nederland teruggegaan en leefden in Spijkenisse. In januari 1917 zijn ze naar Enter verhuisd waar op 12 maart 1918 de dochter Hendrina (Hennie) geboren werd en op 24 augustus 1919 Salomon (Sallij). Ze woonden op verschillende adressen. Eerst bij Langenhof "De Pas" aan de Dorpsstraat, daarna ergens op de Hoge Brink en hierna in het huis van Bolscher tegenover winkelier Saaltink. Hartog handelde in brandstoffen (turf en kolen) en vervoerde daarnaast met paard en wagen vracht. Ook was hij wel eens werkzaam als slager in een exportslagerij in Holten. Omstreeks 1930 bouwden ze een huis aan de Zwiksweg. Een stuk grond hiervoor had Hartog gekocht van Gerrit Weissink. Hartog handelde ook nog in nuchtere kalveren. Hans, Hennie en Sallij gingen naar de Openbare Lagere School in

les van "De Matte" en Mannie van Hoorn op de Rijssenseweg, 16 augustus 1942. Het is dan al verplicht de Jodenster te dragen. (Foto: mevr. E. van Hoorn, Enter).

Enter. Hans, die kinderverlamming had en erg slecht liep, leerde hierna het schoenmakersvak bij een oom in Rijssen. Hennie ging naar Bendien in Almelo en Sallij kwam toen hij zo oud was bij zijn vader in de zaak. Paard en wagen hadden inmiddels plaats gemaakt voor een oude vrachtauto en toen Sallij in de zaak kwam werd er een nieuwe truck met aanhanger gekocht. De dochter Hilde leefde van haar zesde tot haar vijftiende jaar bij haar grootouders in Dortmund. In 1928 kwam ze terug in Enter en ging bij Bendien in Almelo werken. Als haar vriendin Roos Samuel in 1935 trouwt vertrekt Hilde naar Amsterdam. Bij een tante in Amsterdam leert ze de Duitse vluchteling Siegfried (Fritz) Silberschmidt kennen. Op 6 april 1938 treedt ze met hem in het huwelijk.

Hartog Spanjar en Sally Spanjar voor de nieuw aangeschafte truck (1938). (Foto: mevr. H. Silberschmidt, Israël).

Familie Spanjar, v.l.n.r. Hans, mevr. Bertha Spanjar, dhr. H. Spanjar, Sally, Hilde en Hennie. (Foto: mevr. H. Silberschmidt, Israël).

Kort hierna emigreren ze naar Argentinië. Dochter Hennie trouwt vlak voor de oorlog met de in Enter gelegeerde militair Hartog Sjouwerman uit Hilversum. Ze huren het pand Dorpsstraat 162.

De familie Frank

In mei 1938 kwamen Alfred Frank, geboren 25 oktober 1900, en zijn vrouw Frieda Thüneman,

geboren 17 juni 1905, uit Goldenstedt bij Oldenburg in Duitsland naar Enter toe waar ze ca. 11 hectare grond hadden gekocht en een boerderij opbouwden. De omstandigheden in Duitsland werden voor de Joden steeds slechter. Vader Frank die veehandelaar was kon zijn beroep niet meer uitoefenen. Omdat ze toch in deze buurt al familie hadden wonen besloten ze uit Duitsland weg te gaan naar

De familie Frank: Alfred Frank, Frietje, Els en mevr. Frank. (Foto: familie Denneboom, Enschede).

Twente. Het gezin had twee kinderen Else (Els), geboren 2 juni 1928, en Frieda (Frietje), geboren 27 maart 1930. Ze woonden aan de Rondweg 13.

De familie Nathans

Toen Sam en zijn vrouw in Oberhausen woonden en later in 1931 teruggingen naar Nederland was ook de familie Nathans, een oom van hun, naar Nederland teruggegaan. Tot het begin van de oorlog woonden ze in Rotterdam. Bij het bombardement op Rotterdam werd ook hun woning verwoest waarbij Nathans als door een wonder aan de dood ontsnapte. Hierna gingen ze naar Enter waar ze op de bovenverdieping bij cafe De Adelaar woonden. Adolf Nathans was geboren op 17 maart 1883 in Loppersum (Gr.) Zijn vrouw Amalia (Mali) Bamberg was op 27 april 1884 geboren te Scheemda (Gr.) Nathans werkte niet meer en was stokdoof.

De gebeurtenissen gedurende de oorlogsjaren

Reeds vlak voor de oorlog was een lid van een Enterse Joodse familie in Hamburg dus in aanraking gekomen met de Nazi's. Ies Samuel kwam gelukkig weer vrij door bemoeienissen van o.a. Ds. V.d. Staay.

De druk wordt opgevoerd

In het eerste oorlogsjaar al blijkt dat de Duitsers niet van plan zijn de Joden met rust te laten. De vreselijke gebeurtenissen, die zouden volgen, kon toen nog niemand vermoeden.

In oktober 1940 moesten alle Joodse bedrijven zich melden bij de "Wirtschaftsprüfstelle". Men kon van deze instelling op een gegeven moment dan een aangetekend schrijven verwachten, dat de zaak geliquideerd moest worden.

Per 1 april 1941 worden bordjes "verboden voor Joden" in café's verplicht. In augustus 1941 moeten Joden hun geldelijk vermogen storten op een door de Duitsers aangewezen bank. Van de publieke maatregelen, die tegen de Joden werden getroffen, was in Enter weinig te merken. De politiemensen hier stonden aan de goede kant. De razzia in september 1941 op Joden in Enschede brengt grote onrust teweeg. De man van Clara van Hoorn

wordt hierbij opgepakt. In Enter hopen de Joden, misschien tegen beter weten in, dat het zo'n vaart niet zal lopen.

Achteraf is het gemakkelijk praten. Waarom hebben ze niet alles zorgvuldig voorbereid en een goed onderduikadres gezocht. Om deze vraag te kunnen beantwoorden moeten we ons zelf in de situatie proberen te verplaatsen. Een gezin, een eigen huis, dingen waaraan je gehecht was, kinderen, vrienden, een zaak, alles moest je in de steek laten als je ging onderduiken. Trouwens onderduiken was in 1941 nog een vrijwel onbekend begrip, in ieder geval in Enter. Wie wilde op dat moment Joodse mensen in huis herbergen? Geen wonder dat men wachtte tot er geen andere uitweg meer was.

In 1942 verslechterde de situatie in snel tempo. In april wordt het dragen van de Jodenster verplicht. Roos Samuel, die in Epe woont, had hem nog bewaard. Het geeft even een beklemd gevoel. In juni 1942 moeten alle Joden hun fiets inleveren. Nog diezelfde maand wordt het Joden verboden een hele reeks van beroepen uit te oefenen. Ze mochten geen gebruik meer maken van openbaar vervoer en partikuliere vervoermiddelen. Ze moesten van 8 uur 's avonds tot 6 uur 's morgens in huis blijven. Per 1 augustus 1942 worden alle Joodse telefoonaansluitingen afgesneden. De Joden raakten het bezit van alle onroerend goed kwijt. Dit kwam onder beheer van de "Niederländische Grundstückverwaltung". Hier en der kregen Joden oproepen zich te melden voor werkkampen. Nu komen er links en rechts uit de Joodse gemeenschappen alarmerende berichten en paniek breekt los.

Onderduiken

Hartog Spanjar die aan de Zwiksweg woonde was kind aan huis bij de familie Nijmeijer (De Koote) aan de Bornerbroekseweg. Toen het in juli 1942 dringend nodig was onder te duiken vroeg Hartog aan "Koot'njan" of hij zijn gezin aan een schuilplaats kon helpen. Een heel gezin in huis verbergen kon natuurlijk niet en ook de mogelijkheid van represailles door de Duitsers doen Nijmeijer besluiten voorlopig de boot af te houden. De situatie wordt voor de Joden echter steeds nijpender. Hartog doet nogmaals een beroep op Nijmeijer en deze de wanhoop van de Joden beseffend zegt zijn medewerking toe. Maar hoe een heel gezin te verbergen.

De boerderij van de familie Nijmeijer (De Koote). (Foto: fam. J. Nijmeijer).

Een eindje achter het huis van Nijmeijer aan de Langevoortweg lag een bosperceel dat eigendom was van Bolscher, een buurman van Nijmeijer. Vanaf de weg was het bos vrij open maar verder naar achteren toe ging het over in een ruig terrein. Wallen met twijghout doorsneden door slootjes met water. Hier werd overwogen een schuilplaats in te richten maar later bedacht men dat in het najaar en de winter de plaats veel te drassig werd en zag men er van af. In overleg met Bolscher wordt een andere plaats gezocht.

In het gebied dat begrensd werd door de Bornerbroekseweg, de Huttemansweg en de Entelerweg liep tussen de landerijen een landweggetje dat midden in het gebied dood liep tegen de weilanden. Als recht van overpad liep het weggetje nog wel door voor een aantal boeren om hun land te kunnen bereiken.

Hierachter begon een gemeenteweggetje verscholen achter een dichte begroeiing en een heel hoog gelegen kamp bouwland. Hier werd de plaats bepaald waar de schuilplaats zou worden ingericht. Een kippenhok dat Nijmeijer niet direct nodig had voor de bedrijfsvoering werd afgebroken en weer opgebouwd op de bestemde plaats. Alles gebeurde uiteraard in het diepste geheim. In het donker werd

er het nodige huisraad vanuit Enter overgebracht. In eerste instantie vonden hier de volgende mensen een schuilplaats: Hartog Spanjar, zijn vrouw Bertha Salmagne, zijn dochter Hennie en de man van Hennie Hartog Sjouwerman en de zoons van Spanjar Hans en Sallij.

De andere Joden in Enter zitten ook dringend verlegen om een onderduikadres en in de weken die volgen komen er nog vijf mensen bij nl. Marcus Samuel, zijn zoon Ies Samuel en diens vrouw Lien Rosendaal samen met haar moeder Mevr. Rosendaal uit Goor. Als laatste komt Clara, een dochter van Aron Samuel erbij. Clara had eerst ondergedoken gezeten bij de Zusters in Enter naast de R.K. Kerk. Schuurhuis, een beruchte N.S.B. er, had hier echter lucht van gekregen en dreigde de zaak aan te geven als ze niet zou vertrekken.

Zodoende moest Clara naar een andere plaats omzien en dat werd dus de schuilplaats in het Enterbroek. Het dreigement van Schuurhuis viel het gezin van Aron rauw op het dak omdat Esther Samuel vaak kleding had gegeven aan Mevr. Schuurhuis. Het gezin van Schuurhuis verkeerde ook in armelijke omstandigheden. Van deze kant was geen gevaar verwacht.

Totaal elf mensen in een hok van 4 x 7 meter.

Voor een onderduikadres zorgen was één maar deze elf mensen moesten ook onderhouden worden. Er kwamen via de ondergrondse bonkaarten waarop de mensen die meehielpen bij de verzorging levensmiddelen etc. konden krijgen. Hoe de verzorging nou precies in zijn werk ging is niet meer te achterhalen. Iedere familie die eraan meehielp had vaste afspraken met de Joden. Nijmeijer (De Koote) bijv. had het als volgt geregeld.

Op een vast tijdstip, als het donker was uiter aard, kwam één van de Joden daar aan huis. Als er bezoek was bij Nijmeijer werd een tas met allerlei zaken op een afgesproken plaats aan een tuinhek gehangen. Dat was een teken dat ze die avond niet binnen konden komen. Hing de tas er niet dan kon degene die kwam bij Nijmeijer binnen de spullen afhalen. Altijd was er dan de spanning dat er onverwacht bezoek zou kunnen komen. Ook anderen brachten spullen naar de schuilplaats. Veel families in het Enterbroek waren hierbij betrokken. Het onderkomen zelf was wel redelijk ingericht. Er was een tafel er waren stoelen, een divan stond er en op de vloer waren vloerkleden gelegd. Een kachel om te koken was er ook maar dat kon i.v.m. de rook eigenlijk alleen maar bij donker gebeuren.

Naar gelang het onderduiken langer duurde deden zich natuurlijk de problemen voor die ontstaan als een groep mensen in een kleine ruimte langdurig bijeen moeten zijn. Geen privacy en de behoefte aan contact met de buitenwereld. Het onderkomen werd nog wel provisorisch uitgebreid met een slaapplaats voor de meisjes. Wat er werkelijk altijd voorviel weten we natuurlijk niet. We kunnen alleen maar constateren wat er naar buiten toe zichtbaar was. De jongens hebben geen weerstand kunnen bieden aan de verleiding onder dekking van de duisternis uitstapjes te maken naar Enter. Onder andere gingen ze naar de kapper in Enter. Voor de rest fungeerde J. Nijmeijer (Beumersjehan) als kapper.

Ook in Rijsen is wel eens een van de jongens signaleerd. Vrienden van Hartog waren op de hoogte en kwamen op Zondagmiddag een kaartje leggen. Ook is er telefonisch contact geweest met andere Joden in Nederland. Op een gegeven moment liepen er Joden uit Amsterdam in de buurt rond die vroegen "waar zitten hier ergens de Joden". Ook werd er wel

door de jongens als het volle maan was gevoetbald in het weiland naast de schuilplaats. Alles was heel begrijpelijk maar de risico's werden hierdoor wel steeds groter. Mensen uit Enter die met de schuilplaats op de hoogte waren brachten 's avonds spontaan levensmiddelen etc. Boeren die in de buurt woonden vonden 's morgens als ze gingen melken wel eens verloren kroppen sla etc. in de weilanden. Er ontstonden ook spanningen onder de omwonende boeren die als het "fout" zou gaan vreesden voor represailles van Duitse kant. De winter van 1942/1943 verstrijkt en het voorjaar van 1943 betekent voor de ondergedoken Joden dat de ontberingen door de kou achter de rug zijn. Er zijn toen nog wel pogingen gedaan een ander onderduikadres voor hen te vinden. Maar door gebrek aan de juiste contacten is dit niet gelukt.

Het verraad

Hoewel in het voorjaar van 1943 al veel te veel mensen op de hoogte waren van de schuilplaats van de Joden zou er niets fout gaan zolang deze informatie maar niet in verkeerde handen viel. In Enter waren verschillende mensen bij de NSB maar hiervan hadden de Joden niets te duchten. Er was echter één uitzondering. Aan de Zuiderstraat in Enter naast de smederij van Lammertink (Paandersmid) woonde het gezin Schuurhuis in een bouwvallige woning. Schuurhuis was een fanatiek NSB'er. Twee zoons van hem hadden dienst genomen bij de Waffen SS. Een zou sneuvelen aan het Oostfront, de ander zou terugkeren in Enter. Verder was er nog een dochter. De ondergrondse was zeer beducht voor de "Wanlappe" zoals hij in Enter genoemd werd. Schuurhuis was zich bewust van zijn positie want als hij zich buiten Enter begaf dan was hij altijd in gezelschap van zijn dochtertje als een soort levensverzekering. Schuurhuis had waarschijnlijk al wel geruchten gehoord over het onderduiken van de Joden. Hij was er zelfs achter gekomen dat Clara van Sam bij de Zusters zat en dreigde er werk van te maken. Op Zondag 9 mei 1943 tegen negen uur 's ochtends wordt Schuurhuis gezien dichtbij het huis van Nijmeijer (De Koote) op de Langevoortsweg, vergezeld van zijn dochter. Wat hij daar zo vroeg op Zondagmorgen te zoeken had is niet bekend. Dat zou pas de andere dag blijken.

De overval op 10 mei 1943

Precies drie jaar nadat Enter voor het eerst kennis had gemaakt met de Duitse bezetters zou de volgende confrontatie plaatsvinden. Nu met dramatische gevolgen voor de Joden. In de nacht van 9 op 10 mei 1943 van Zondag op Maandag wordt omstreeks 2 uur 's nachts het gezin Nijmeijer (De Koote) wreed gestoord in hun nachtrust. Harde klappen klinken op de voordeur en "tür aufmachen" werd er geschreeuwd. Als er niet snel genoeg gereageerd wordt, wordt er met geweerkolven op de deur gebeukt waardoor de sleutel die aan de binnenkant in het slot stak eruit vliegt en het nog langer duurt voordat opengemaakt kan worden. Als de Duitsers (Grüne Polizei) binnen zijn gaan ze zeer agressief te werk. Het hele gezin wordt bij elkaar gedreven en aan vader Nijmeijer wordt gevraagd "wo sind die Juden?" Nijmeijer haalt de schouders op en doet of hij het niet begrijpt.

Nu wordt hij alleen meegenomen naar de deel waarbij de Duitsers dreigend met de grendels van hun geweer spelen. Maar Nijmeijer zegt dat hij van geen Joden weet. Het hele huis

wordt doorzocht waarbij gelukkig een aantal belastende dingen over het hoofd worden gezien. Geen Joden. De Duitsers druipen af. Enkele uren later blijkt dat de Grüne Polizei de hele driehoek Bornerbroekseweg, Huttemansweg en Entelerweg heeft afgegrensd. In het donker wordt gezocht in het ruwe terrein. Tegen half zes 's morgens stuit men op het onderkomen van de Joden. Enkele schoten klinken en het gegil van mensen. Het is gebeurd.

Buurman Schreurs ziet hoe de NSB'er Schuurhuis vanaf de Huttemansweg de overval gadeslaat. De families Nijmeijer en Bolscher krijgen gelijk weer bezoek van de Duitsers. "Koot'njan" is al naar zijn schoonfamilie in Deldenerbroek gevlucht. Tegen de Duitsers wordt gezegd dat hij naar de markt in Rijssen is. Bij Bolscher wordt Bolschersgerrit aangezegd dat hij dadelijk doodgeschoten zal worden. Gelukkig blijkt dat intimidatie.

De Joden worden afgevoerd naar Enter. Van daar worden ze in een open vrachtauto naar de gevangenis in Almelo overgebracht. Hier zijn ze zo goed als zeker zeer zwaar onder

Luchtfoto enige jaren voor de Tweede Wereldoorlog van het gebied tussen Bornerbroekseweg, Huttemansweg en Entelerweg waar de Joden ondergedoken zaten.

Pijltje I: plaats waar de Joden zaten, pijltje II: boerderij familie Bolscher, pijltje III: boerderij familie Nijmeijer (Koote). (Foto: Topografische Dienst, Emmen - collectie Altena).

druk gezet om de namen van hun verzorgers te noemen.

In de loop van Maandag 10 mei verschijnen de overvalwagens in het Enterbroek en her en der worden mannen opgepakt en overgebracht naar Enter. Bij Nijmeijer (De Koote) waar de man des huizes nog steeds ondergedoken zit wordt bedreigd mevrouw Nijmeijer mee te nemen. Hierna fietst een zoon naar Deldenerbroek om zijn vader van de situatie op de hoogte te stellen. Nijmeijer heeft geen keus en gaat naar huis waar de Duitsers hem opwachten. Lopend gaat het richting Enter. Gezamenlijk worden de mannen naar Almelo naar de gevangenis overgebracht.

Dinsdag 11 mei verschijnen de Duitsers opnieuw en weer worden mannen opgepakt en veel spek, vlees en worst wordt in beslag genomen. Bij Bolscher waar ze eerst niets kunnen vinden wordt een knecht vreselijk mishandeld als hij weigert het verborgen vlees etc. aan te wijzen. De Duitsers hebben die Dinsdag Marcus Samuel en Hartog Spanjar en Sallij Spanjar en een Almelose NSB'er bij zich. De drie Joden zitten geboeid in de overvalwagens en moeten onder dwang de mensen die hun wel eens wat gebracht hebben identificeren.

Ooggetuigen uit die tijd zijn nooit meer de angst vergeten die de Joden uitstraalden. Bij Nijmeijer " 'n Beumert" wordt ook de dochter Hanneke geïdentificeerd als iemand die de Joden wel eens wat gebracht heeft. Ook zij moet mee. Als ze echter te verstaan geeft dat haar moeder en grootmoeder dan onverzorgd achterblijven laten de Duitsers haar thuis.

Uiteindelijk werden de volgende mensen in Enterbroek opgepakt door de Duitsers:

G. Bolscher (Boolschers-Gerrat);

J. Nijmeijer (Kootn-Jan);

J. Voortman (Weeln-Jehan);

G. Voortman (Weeln-Get);

W. Brunnekreef (Slamps-Wilm);

H. Klein Nagelvoort (Slamps-Hendrik);

G. Lammertink (Klumpers-Graats);

H. Nijmeijer (Beumers-Hendrik);

J. Nijmeijer (Beumers-Jehan);

H. Wolves (Perik-Herman)

J. Lammertink (Klumpers-Bernard);

D. Schuttenbelt (SchuttenDieks);

G. Tiehuis (Gijen-Graats);

J. Schuttenbelt (SchuttenJan);

J. Schuttenbelt (Schutten-Jehan);

H. Schuttenbelt (Schutten-Hendrik);

J. Jansen (Reins-Jan);

F. Jansen (Reins-Frederik);

G. Jansen (Reins-Gert).

J. Schuttenbeld (Jan),

J. Schuttenbeld (Johan) en H. Schuttenbeld (Hendrik), werden gelukkig na één dag weer vrijgelaten. J. Jansen, G. Jansen en F. Jansen werden na vier dagen vrijgelaten. De anderen zouden 17 dagen in gevangenschap blijven.

De eerste dag moesten de mannen voortdurend samen met de Joden met de handen omhoog tegen de muur staan waarbij ze door de Duitsers onder schot werden gehouden. Na een dag werden de hoofdverdachten samen met de Joden naar Hengelo overgebracht. Uit gesprekken met de Duitsers begrepen ze dat ze grote kans hadden naar Polen op transport gesteld te worden.

De volgende dag werden ze inderdaad in een vrachtwagen gezet, die richting Enschede vertrok. Om onduidelijke redenen keerde de auto echter halverwege Enschede en keerde terug naar Hengelo. In Hengelo werden de vrouwen en de mannen onder de Joden gescheiden hetgeen met dramatische taferelen gepaard ging. De mannen werden samen met de Enterse boeren weer naar Almelo gebracht.

Nog diezelfde dag, het was toen 14 mei, werden de Joden overgebracht naar Westerbork. In totaal 17 dagen zijn de boeren gevangen gehouden. Toen kwam er aan de onzekerheid een eind. In Enter waren intussen mensen in actie gekomen om de mannen vrij te krijgen. Frits Morsink zette zich er o.a. erg voor in. De Overijsselse voedselcommissaris werd benaderd en benadrukt werd dat de mannen, allen agrariers niet in het bedrijf gemist konden worden. Uiteindelijk hadden deze pogingen succes.

Toen het bericht uit Almelo kwam dat ze vrij kwamen, werden ze met het vrachtwagentje van F. Morsink (bakker Frits) opgehaald. Een angstig avontuur was goed afgelopen. Van de weggevoerde Joden is niemand teruggekomen. Op 21 mei 1943 zijn de meesten al in het vernietigingskamp Sobibor door de Duitsers vermoord. De NSB'er Schuurhuis werd die zomer met een smoesje naar een afgelegen plek gelokt ergens in Deldenerbroek. Daar wachtten hem twee verzetsmensen op. Hier werd Schuurhuis doodgeschoten.

Zijn dochter die hij "ter bescherming" van zichzelf altijd meenam als hij buiten Enter ging,

J. Nijmeijer (Koot'n-Jan) op de plaats waar de schuilplaats was van de elf Joodse onderduikers. (Foto: collectie Altena).

zou aanvankelijk voor de rest van de oorlog ondergebracht worden in een klooster in Oldenzaal. Maar zij wilde op geen enkele manier meewerken en dreigde met weglopen. De ene verzetsman voegde ze toe dat ze hem wel kende en hem bij de Duitsers zou aangeven. De twee verzetsmensen hierdoor danig in het nauw gebracht moeten een afschuwelijke beslissing nemen. Dit leidde ertoe dat ook de dochter werd doodgeschoten.

Overigens heeft men na de oorlog verantwoording afgelegd tegenover de autoriteiten. De gegevens hierover zullen voorlopig nog niet vrij zijn voor publicatie ter bescherming van de nabestaanden.

Wat was er gebeurd met de andere Enterse Joden?

Het gezin van Marcus Samuel

De vrouw van Marcus Samuel, Gertrud Grünewald, was al in oktober 1942 in Wierden gearresteerd. Ze is op 2 november 1942 in Auschwitz door de Duitsers vermoord.

Dochter Roos van Marcus was voor de oorlog al getrouwd in Epe met Simon Frank. Beiden hebben in Nijkerk ondergedoken gezeten. Ze hebben beide de oorlog overleefd en wonen

nog in Epe. Dochter Erna heeft in Hoogeveen ondergedoken gezeten en woont nu in Amsterdam.

Zoon Emiel zat in de buurt van Ommen ondergedoken. Toen hem het bericht bereikte dat zijn vader en moeder en broer waren opgepakt heeft hij zichzelf aangegeven en is ook omgekomen in Sobibor op 28 mei 1943.

De familie Van Hoorn en Benjamin Samuel

In augustus 1942 werd de situatie kritiek. Via kennissen hadden ze een onderduikadres gevonden bij de familie Velten ('t Oelenreef) aan de Hoesselderdijk. Eerst ging Mannie, later gevolgd door Benjamin Samuel (De Bij) en Betje van Hoorn (De Bette). Het zouden zware jaren worden. Weinig of geen bewegingsvrijheid.

Het voorval met de Joden, die vlak in de buurt op 10 mei 1943 werden opgepakt, maakte diepe indruk. In tegenstelling tot de schuilplaats achter Bolscher, was er in Enter nagenoeg niets bekend over het onderduikadres van Mannie, Benjamin en Betje. De ondergrondse wist er wel van en een enkele Enternaar, die er toevallig achtergekomen was. Het bleef een goedgebwaard geheim. Ze hebben alle drie de oorlog overleefd, al waren de laatste maanden wel erg spannend. Tijdens

Bovenste rij v.l.n.r.: les Nathans (Amsterdam), les Samuel (les van de June), Annie Samuel (Annie van Esther), Judith van Zanten (Groningen), Albert Hoen (Almelo).

Onderste rij: mevr. G. Lichtentritt (gehuwd met Marcus Samuel), Erna (Maussie) Leichtentritt, Emiel Samuel (Emiel van de Marre), twee kinderen onbekend, Esther Bamberg (vrouw van Sanke), Fie Schwartz (vrouw van de June).

(Foto: mevr. A. de Leeuw, Apeldoorn).

de gevechten bij het kanaal aan het eind van de oorlog wemelde het van de Duitsers in die buurt.

Clara van Hoorn was voor de oorlog getrouwd met De Leeuw uit Enschede. De Leeuw is bij de eerste razzia op Joden in Enschede in september 1941 al opgepakt en omgekomen in een Duits kamp. Zij is gedurende de oorlog in Zaandam geweest en heeft daar verzetswerk gedaan. Ze is niet ondergedoken geweest. Na de oorlog is ze opnieuw getrouwd en vertrokken naar Californië. Ze is inmiddels overleden.

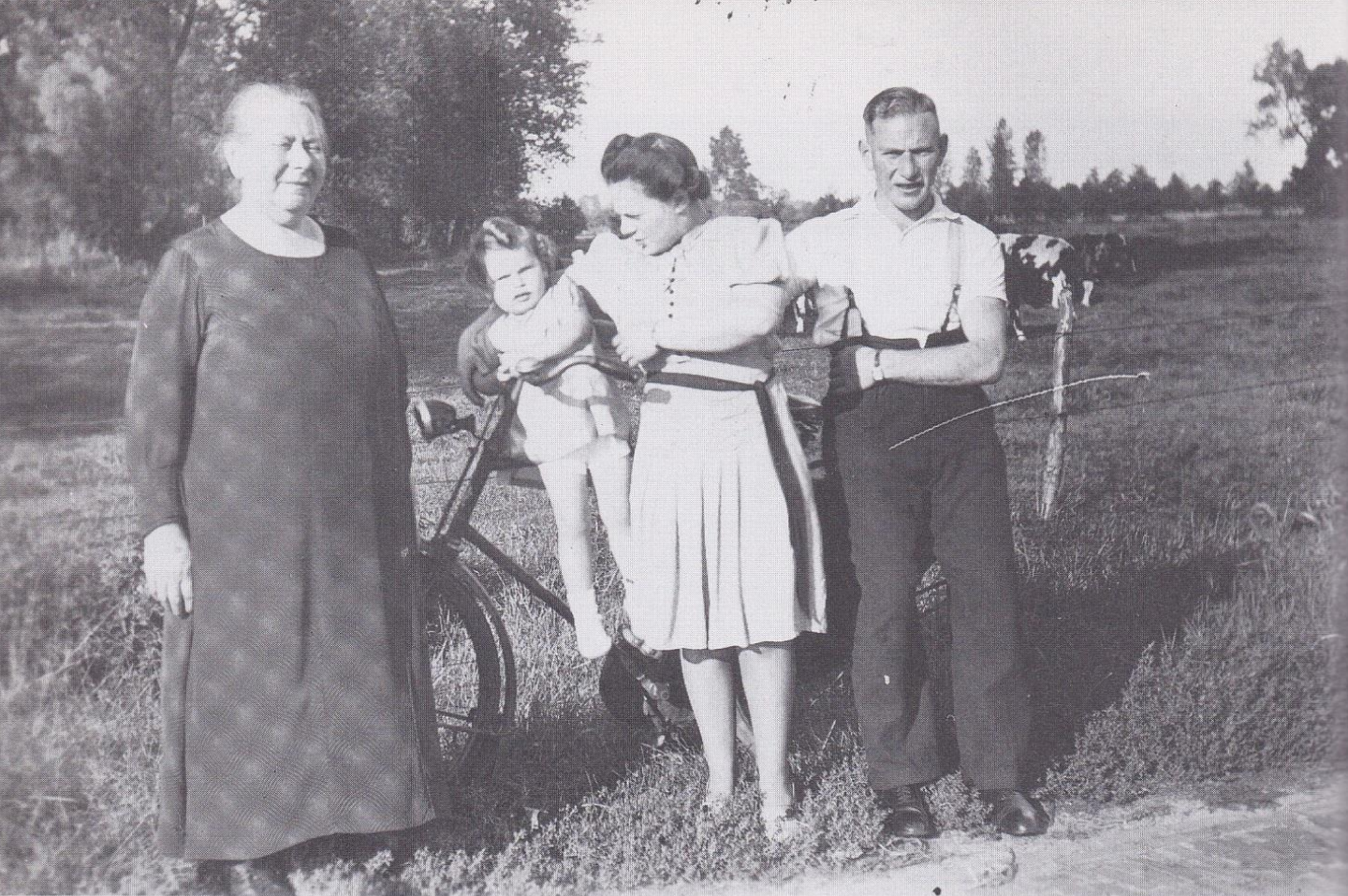
Op 26 december 1945 is Betje van Hoorn overleden.

Mannie is in 1946 getrouwd met Esther (Els) van Zuiden. Els was een dochter van L. van Zuiden uit Enschede, die daar een boekhandel/drukkerij had. Mannie werkte direct na de oorlog een poosje in de bakkerij bij Velten Bax. Hierna ging hij bij bakkerij Gerritsen werken in Rijssen tot hij vertegenwoordiger in bakkerij-

grondstoffen werd. Dit vak oefende hij uit tot zijn overlijden in 1979, hij was toen 61 jaar. Benjamin Samuel (De Bijje) heeft de oorlog dus ook overleefd en woonde na de oorlog weer samen met zijn zuster en Mannie op het oude adres. Op 13 maart 1950 is hij overleden op 69 jarige leeftijd.

Het gezin van Levy Samuel (De June)

"De June" had in de zomer van 1942 een onderduikadres gevonden bij Veneklaas, wat verderop aan de Hoesselderdijk. Hier kon echter maar één persoon ondergebracht worden."De June" heeft de oorlog overleefd. Zijn vrouw en zijn zoon en dochter vinden een onderduikadres in Deventer, bij kennissen. Zoon les wordt samen met les Rozendaal uit Goor op het station in Deventer opgepakt. Hij is op 31 maart 1944 ergens in Midden-Europa overleden, vermoedelijk in Auschwitz. Zijn vrouw en dochter worden op het onderduikadres gevonden. Geen van hen heeft de oorlog

Betje van Hoorn, Clara van Hoorn met dochter Alie en les van 'de June'. De foto is gemaakt in 1941 op de Enter Mors. (Foto: mevr. E. van Hoorn, Enter).

overleefd.

Levy is op 8 januari 1948 hertrouwd met Hanna van der Hoek, die op 14 augustus 1896 in Den Haag geboren werd. Zij woonden in de Julianastraat, waar Levy op 18 oktober 1952 overleden is. Hanna van der Hoek leeft nog en is inmiddels 94 jaar.

Het gezin van Aron Samuel (Samke)

Aron was toen de andere Joden onderdoken ernstig ziek en kon niet onderduiken. In verband hiermee hoefden ze zich niet te melden voor een werkkamp. Esther kon als zijn verzorgster ook thuisblijven.

De beide dochters wilden hun ouders niet in de steek laten en wilden aanvankelijk ook niet onderduiken. Als ze door de Pastoor er van overtuigd worden dat hun ouders vrijgesteld zijn voor te werkstelling duiken ze toch onder. Anna leeft gedurende de oorlog ondergedoken in Borne onder de naam Jeltje Botermans uit Katwijk. In Borne woonde ook haar verloofde Bob de Leeuw. Clara die eerst bij de zusters in Enter ondergedoken zat moet daar weg vanwege de dreigementen van Schuurhuis.

Dina van "De June" en Annie van "Samke". (Foto: mevr. A. de Leeuw, Apeldoorn).

Ze komt ook terecht in de schuilplaats in het Enterbroek en zal daar samen met de andere Joden op 10 mei 1943 door de Duitsers opgepakt worden. Aron en Esther Samuel worden, ondanks de ernstige ziekte van hem, in april 1943 toch opgepakt en zijn op 23 april 1943 in Sobibor door de Duitsers vermoord. Dochter Anna is op 9 mei 1945 getrouwd met Bob de Leeuw in Borne. Momenteel woont ze in Apeldoorn. Haar man is overleden.

Het gezin Frank

In de oorlog toen de andere Joden opgepakt werden waren zij voorlopig nog veilig. Mevrouw Frank, die geen Jood was, had een vrijstellingsbewijs gekregen, gedeeltelijk omdat het een gemengd Joods huwelijk was en omdat Frank agrariër was. Om deze reden werd ook het grondbezit van de familie Frank niet onder beheer gesteld van de "Niederländisches Grundstückverwaltung". Om veiligheidsredenen werden in 1943 de grond en opstallen "op papier" verkocht aan hun grootmoeder in Duitsland, mevrouw H. Thünerman-Rathkamp.

Bezittingen van een Duitse staatsburger zouden waarschijnlijk wel ongemoeid gelaten worden. Toch wordt op bevel van de Duitsers Alfred Frank op vrijdag 2 juni 1944 door de Landwachters Keizer en Brinks uit Almelo en Aadorp gearresteerd en opgesloten in het politiebureau van Enter. Het was voor de postcommandant van de Enterse politie, dhr. Brink, een pijnlijke zaak. Een dochter van Alfred Frank was nl. vriendin met zijn dochter. Na zijn bevrijding door de ondergrondse duikt hij onder bij M. Morsink (Plasmans). In een roggeveld achter de boerderij van Morsink wordt een schuilplaats gemaakt. Franks vrouw, zijn dochters en Gerrit Rutjes brengen hem om beurten eten. Op bevel van de Duitsers moet de Enterse politie op zoek naar Frank. Dit "zoeken" neemt de Enterse politie niet al te serieus. De "goede" Enterse politiemans komt thuis bij mevrouw Frank, loopt naar boven en kijkt in de slaapkamer onder het bed. "Frank biej doar" roept de politiemans. Frank was er natuurlijk niet en daarmee was de "zoekactie" afgelopen.

Tot augustus 1944 blijft Alfred Frank ondergedoken in het roggeveld bij "Plasmans". Na die tijd wordt eerst nog op de zolder bij Plasmans een schuilplaats ingericht tot Kerstmis 1944.

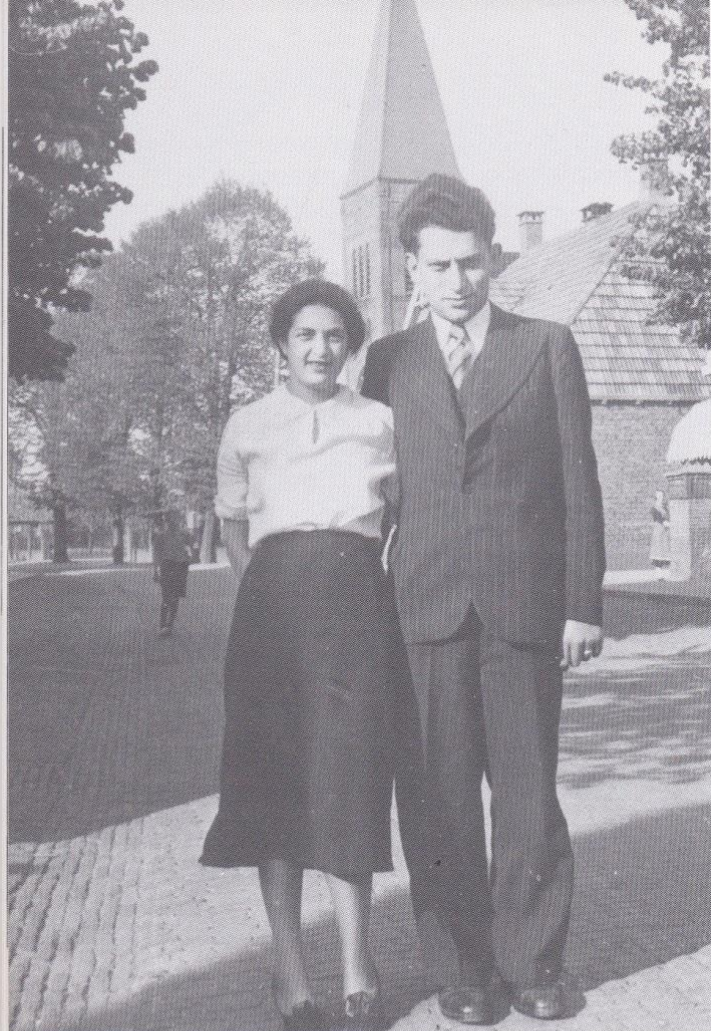
Hierna gaat hij terug naar huis waar inmiddels een schuilplaats op zolder in gereedheid is gebracht. In het voorjaar van 1945 vindt in het huis van Frank nog een bijzonder voorval plaats. Verzetsman Ten Berge die één der mensen was die Frank hadden bevrijd uit de cel van het politiebureau krijgt op een gegeven moment bericht dat er Duitsers zijn gesignaleerd bij het huis van Frank.

Ten Berge zat toen ondergedoken in een huis daar niet ver vandaan. Na Gerrit Rutjes gewaarschuwd te hebben gaan ze naar het huis van Frank. Daar staat inderdaad een Duitse motor met zijspan. Door het keukenraam zien ze dat Alfred Frank en zijn vrouw in de kamer zitten met ieder naast zich een Duitse soldaat. Ze stappen de kamer binnen en gaan ieder pal naast een Duitser zitten. Ze trekken gelijktijdig hun revolvers en dwingen de Duitsers hun wapens af te geven. Alfred Frank haast zich een verklaring af te leggen. De Duitsers blijken twee buurlui te zijn uit de tijd dat hij nog in Duitsland woonde in Goldenstedt. Via Alfred's vader die daar nog woonde wisten ze zijn adres in Enter.

De soldaten waren in Neede gelegerd in een school en hadden van de gelegenheid gebruik gemaakt Frank een bezoek te brengen. Ten Berge en Rutjes raden de soldaten om toch maar weg te gaan en hier nooit weer terug te komen. Hier voldoen ze maar al te graag aan. De wapens die inmiddels ontladen zijn mogen ze meenemen. Enige jaren na de oorlog toen Frank weer terug was in Duitsland hebben Ten Berge en Rutjes hem nog een bezoek gebracht. Bij die gelegenheid haalde Frank de betreffende mannen nog even op om onder andere omstandigheden de kennismaking te vernieuwen. De voormalige soldaten beken den toendertijd doodsbang te zijn geweest.

Het gezin Spanjar

Behalve de dochter Hilde heeft niemand de oorlog overleefd. Allemaal zijn ze op 10 mei 1943 opgepakt en op 14 mei naar Westerbork gebracht. Hilde was al in 1935 naar Amsterdam vertrokken en in 1938 daar getrouwd met S. Silberschmidt. In 1938 zijn ze naar Argentinië geëmigreerd. Van Argentinië uit zijn ze vanwege de kinderen die naar Israël gingen ook hier naartoe gegaan. Op dit moment wonen ze in een klein plaatsje in Israël. Ze zijn inmiddels 52 jaar getrouwd

Hilde Spanjar met Fritz Silberschmidt op 15-5-1938 in Enter kort voor ze naar Argentinië emigreerden. (Foto: mevr. Silberschmidt, Israël).

De familie Nathans

Het echtpaar Nathans, dat dus boven café Koenderink woonde, is niet ondergedoken. Misschien hebben ze geen onderduikadres kunnen vinden (zo eenvoudig was dat toen niet).

Misschien wilden ze niet onderduiken, omdat haar zuster en man ziek thuis lagen. Omstreeks oktober 1942 zijn ze door de Duitsers opgepakt. Op 2 november 1942 is Mali in Auschwitz door de Duitsers vermoord. Op 28

februari 1943 is Adolf in hetzelfde kamp overleden.

Verdwenen bezittingen

Het is triest te moeten horen wat er met achtergebleven en in bewaring gegeven bezittingen van de Joden in Enter is gebeurd. Toen het duidelijk werd dat de Duitsers beslag gingen leggen op banktegoeden werd door de Joden natuurlijk zoveel mogelijk in veiligheid gebracht en contant alles afgedaan. Bij vrienden, burens en kennissen werden geld en kostbaarheden ondergebracht.

Toen na de oorlog de enkele overlevenden terugkwamen om de bezittingen van henzelf of hun ouders weer in ontvangst te nemen was er veel verdwenen. Het leek er sterk op dat verschillende mensen er niet meer op hadden gerekend dat er nog iemand van de Joden zou terugkomen. Alle lof voor de mensen die alles punctueel hebben teruggegeven, die waren er nl. ook. Maar het is heel triest dat dat in sommige gevallen alleen onder druk van geestelijken bezittingen weer werden teruggegeven. Om maar niet te spreken van het geld wat verdwenen was. "De Duitsers hebben het in beslag genomen" of "de politie heeft het meegevoerd" hoorden de overgebleven Joden soms. Dit had in Enter niet mogen gebeuren.

Met dank

Wij danken de Joodse families voor de inlichtingen die ze verstrekten en het fotomateriaal dat ze beschikbaar stelden en de spontane medewerking.

Een gesprek over de gebeurtenissen tijdens de oorlogsjaren en de familieomstandigheden deden veel pijnlijke herinneringen bovenkomen. Nog steeds, na bijna vijftig jaar, worden ze er door achtervolgd.